International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

'वाडा' आणि 'पाँव तले की दूब' कादंबऱ्यांतील आदिवासी शोषण, विस्थापन व अस्तित्वसंघर्ष: एक तौलनिक अभ्यास

लक्ष्मण काशीराम पवार
संशोधक विद्यार्थी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
ई-मेल: pawarlaxman2013@gmail.com
प्रा. डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे
मार्गदर्शक लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पंचवटी, नाशिक
ई-मेल: prof.prakashshewale@gmail.com

सारांश:
माधव सरकुंडे यांची 'वाडा' आणि संजीव यांची 'पाँव तले की दूब' या कादंबऱ्या अनुक्रमे महाराष्ट्रातील आंध समाज व झारखंडातील आदिवासी समूहांच्या जीवनातील शोषण, विस्थापन आणि अस्तित्वसंघर्षाचे भिन्न, तरी परस्परपूरक वास्तव उलगडतात. प्रस्तुत शोधलेखात तुलनात्मक व चिकित्सक पद्धतीने दोन्ही कादंबऱ्यांतील जमीन, श्रम, कर्ज, लैंगिक सत्ता, औद्योगिकीकरण, सांस्कृतिक अस्मिता आणि प्रतिकार यांचा अभ्यास केला आहे.
'वाडा'मध्ये पाटील–सावकाराच्या स्थानिक वर्चस्वामुळे निर्माण होणारी आर्थिक, सामाजिक व स्त्रीविषयक गुलामी केंद्रस्थानी येते, तर 'पाँव तले की दूब' मध्ये खनिजसंपन्न प्रदेशातील उद्योग, प्रदूषण, प्रशासकीय उदासीनता आणि विकासाच्या विषम वाटपामुळे आदिवासी भूमिहीन व परके होतात. बाज्याचा थेट विद्रोह आणि सुदीप्त–फिलिपचा संघटित हस्तक्षेप हे प्रतिकाराचे दोन वेगळे नमुने ठरतात. अभ्यासातून स्पष्ट होते की, विस्थापन केवळ भूभागातून हकालपट्टी नसून स्मृती, भाषा, श्रमसंबंध आणि निर्णयाधिकारापासून तुटणे आहे. दोन्ही लेखक विकासाला नाकारत नाहीत, ते न्याय, सहभाग आणि समुदायाच्या स्वायत्ततेविना होणाऱ्या विकासाच्या अमानवी स्वरूपावर प्रश्न उपस्थित करतात. ही तुलना आदिवासी साहित्याच्या प्रादेशिक विविधतेत दडलेली व्यापक सामाजिक एकात्मता स्पष्ट करते तसेच लोकशाही न्यायाची मागणी करते.
मुख्य शब्द: आदिवासी साहित्य, वाडा, पाँव तले की दूब, शोषण, विस्थापन, अस्तित्वसंघर्ष, जल-जंगल-जमीन, विकास, अस्मिता, प्रतिकार.

प्रस्तावना:
भारतीय विकासप्रक्रियेचा विरोधाभासी अनुभव आदिवासी समाजाने घेतला. जमीन, शिक्षण, आरोग्य आणि निर्णयसत्तेपासून त्यांना दूर ठेवण्यात आले. माधव सरकुंडे यांची 'वाडा' आंध समाजातील पाटीलशाही, सावकारी आणि अंतर्गत रूढींचे वास्तव मांडते, संजीव यांची 'पाँव तले की दूब' औद्योगिक झारखंडातील संसाधनलूट व राजकीय दिशाभ्रम उघड करते. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश या दोन प्रादेशिक कथाविश्वांत शोषणाची रचना, विस्थापनाचे स्वरूप आणि अस्तित्वासाठी उभ्या राहणाऱ्या प्रतिकाराची तुलना करणे हा आहे. आशय, पात्ररचना, प्रतीक, भाषा आणि विकासदृष्टी या निकषांवर चिकित्सक व तुलनात्मक पद्धतीने विवेचन केले आहे.

दोन्ही कादंबऱ्यांचे सामाजिक परिसर वेगळे आहेत. 'वाडा'चा अवकाश यवतमाळ–पुसद–किनवट भागातील आंधवाड्यांशी जोडलेला असून तेथे वाडा ही इमारतच शोषक सत्तेचे प्रतीक बनते. 'पाँव तले की दूब'चे कथानक पंचपहाडी, बाघमुंडी आणि डोकरी तापविद्युत प्रकल्पाच्या औद्योगिक परिसरातून पुढे जाते. पहिल्या कादंबरीत शोषकाचा चेहरा पाटील, जमीनदार आणि सावकाराचा आहे, दुसरीत कंपनी, ठेकेदार, अधिकारी, महाजन आणि दिशाहीन राजकारण यांचे जाळे दिसते. तरी दोन्हीकडे मूळ प्रश्न एकच आहे, आदिवासींच्या श्रमाने निर्माण झालेल्या संपत्तीवर नियंत्रण कोणाचे? तुलनेसाठी घटना जुळवण्यापेक्षा शोषणाच्या कार्यपद्धती जुळवणे फलदायी ठरते. म्हणून या अभ्यासात मालकी, श्रमाचे मूल्य, संस्थात्मक संरक्षण, सांस्कृतिक अपमान आणि प्रतिकाराची क्षमता हे पाच निकष स्वीकारले आहेत. त्यांमुळे प्रादेशिक भिन्नतेखालील समान सत्तासंबंध दिसतात.

"'वाडा'तील आंधवाडी ही केवळ कथानकाची पार्श्वभूमी नाही, ती पिढ्यान्पिढ्या कर्ज, भीती, जातीय हीनत्व आणि पाटीलशाहीच्या आज्ञेत अडकवलेल्या समुदायाची सामाजिक रचना आहे. लेखक त्या रचनेतील वेदना बाहेरून पाहत नाही, तर तिच्या बोलीतून आणि अनुभवातून सजीवपणे उलगडतो."[1] या भावार्थातून अनुभवाची अंतर्गत प्रामाणिकता स्पष्ट होते. सरकुंडे स्वतः आंध समाजाशी जोडलेले असल्याने त्यांचे निवेदन 'त्यांच्याविषयी' न राहता 'आपल्याविषयी' बोलते. संजीव मात्र बाह्य निरीक्षकाच्या जबाबदारीची परीक्षा घेतात. सुदीप्त 'दिकू' असूनही आदिवासी प्रश्नाशी बांधिलकी ठेवतो, परंतु त्याचा हस्तक्षेप प्रतिनिधित्व आणि अभिभावकत्व यांतील सूक्ष्म सीमाही दाखवतो.

'वाडा'तील बहुस्तरीय शोषण:

'वाडा'मध्ये आर्थिक शोषणाची सुरुवात कर्जातून होते आणि त्याचा शेवट मजुरी, जमीन, स्वाभिमान व स्त्रीदेहावरील मालकीत होतो. ग्यानबा पाटील आंधांच्या गरिबीला वैयक्तिक अपयश ठरवतो, पण प्रत्यक्षात कर्जाची अस्पष्ट खाती, सक्तीची सेवा, अपमान आणि हिंसा यांमधून त्यांचे दारिद्र्य पुनर्निर्मित करतो. वाडा न्याय देणारे केंद्र नसून न्याय रोखणारी खाजगी सत्ता आहे. म्हणून शोषण येथे आर्थिक व्यवहारापुरते राहत नाही, ते सामाजिक शिस्त बनते. खुपसे यांच्या मते, "पाटील आणि आदिवासी यांच्यातील विषम संबंधांमधून उभा राहिलेला जीवनसंघर्ष 'वाडा'ला जिवंत वाङ्मयीन आणि सामाजिक वास्तवाशी जोडतो. कृत्रिम रंजन टाळून बोली, व्यक्तिचित्रे, घटना आणि पर्यावरण यांच्या साहाय्याने कादंबरी आंधांच्या यातनांचा विश्वसनीय इतिहास घडवते."[2]

कादंबरीतील राधीवरील अत्याचार पुरुषसत्ताक आणि वर्गसत्ताक हिंसेचा संगम आहे. तिचे शरीर कर्जवसुलीचे माध्यम बनते, तर समुदायाची असहायता मौनाला संमतीचे रूप देते. त्यामुळे स्त्रीचे शोषण 'वेगळी समस्या' नसून संपूर्ण वर्चस्वव्यवस्थेचा कसोटीबिंदू आहे. बाज्या या मौनाला भेदतो. तो पाटलाविरुद्ध उभा राहतानाच आंध समाजातील वरपायले–खालपायले भेद, अंधश्रद्धा आणि भयग्रस्त वृत्तीवरही प्रहार करतो. "बाज्याचा विद्रोह फक्त ग्यानबा पाटलाविरुद्धचा वैयक्तिक सूड नाही. तो आपल्या समाजातील अंतर्गत भेद, निष्क्रियता आणि अन्याय सहन करण्याची सवय यांनाही प्रश्न विचारतो. म्हणून त्याची शिक्षा पराभव ठरत नाही, ती सामूहिक स्वाभिमान जागवणाऱ्या नव्या नैतिकतेची किंमत ठरते."[3]

येथे सरकुंडे शोषित समुदायाचे रोमँटीकरण करत नाहीत. भानामती, देवीचा कोप, रूढ संकेत आणि अंतर्गत श्रेणीभेद शोषकाला अनुकूल वातावरण तयार करतात. तथापि या दोषांचा उल्लेख पीडितांनाच जबाबदार धरण्यासाठी नाही, शिक्षण, सुरक्षितता आणि पर्यायी संस्था नसताना भय कसे सामाजिक नियंत्रणाचे साधन बनते, हे दाखवण्यासाठी आहे. राज्य आणि औपचारिक न्यायव्यवस्था कथेत

जवळजवळ अनुपस्थित भासते, ही बाब अर्थपूर्ण आहे. पाटीलच रोजगारदाता, सावकार, मध्यस्थ आणि दंडाधिकारी बनल्यामुळे आंधांसाठी सार्वजनिक न्याय खासगी कृपेवर अवलंबून राहतो. वाड्याचे स्थापत्य त्यामुळे कायद्याला पर्याय झालेल्या सामंती सत्तेचे दृश्य रूप ठरते.

'पाँव तले की दूब' - विकासाच्या पायाखालील समाज:

संजीव यांच्या कादंबरीचे शीर्षकच मध्यवर्ती रूपक आहे. दूब सर्वांच्या पायांना शीतलता देते, परंतु सतत तुडवली जाते. त्याचप्रमाणे खनिज, जंगल, पाणी आणि ऊर्जा देणारा आदिवासी प्रदेश राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला समृद्ध करतो, परंतु स्थानिकांना स्वच्छ पाणी, अन्न, आरोग्य, शिक्षण किंवा स्थिर रोजगार मिळत नाही. डोकरी तापविद्युत प्रकल्प 'विकास' म्हणून उभा राहतो, तरी त्याची सामाजिक किंमत बाघमुंडीच्या लोकांनी भरायची असते. "सुदीप्तची शोकांतिका अशी की तो शिक्षित अभियंता आणि संवेदनशील कार्यकर्ता असूनही संस्थेच्या आतून न्याय निर्माण करू शकत नाही. नोकरीपेक्षा आंदोलनाला महत्त्व देताना तो आदिवासी प्रश्नाशी एकरूप होतो, पण संघटित लोकनेतृत्वाऐवजी वैयक्तिक नैतिकतेवर अवलंबून राहिल्याने एकाकी पडतो."[4]

सुदीप्तचे अपयश चळवळीच्या अपयशाइतकेच प्रतिनिधित्वाचे संकट आहे. तो आदिवासींच्या बाजूने बोलतो, परंतु कथनात अनेक आदिवासी पात्रांचे स्वतंत्र आवाज मर्यादित राहतात. तरी त्याची डायरी व्यवस्था, आंदोलन आणि वैयक्तिक अवसाद यांच्यामधील दुवा बनते. संजीव एका उद्धारक नायकाचा गौरव न करता सद्हेतू, संघटन आणि समुदायाचा निर्णयाधिकार यांतील अंतर दाखवतात. "आदिवासी स्त्रियांच्या श्रमगीताचा आशय सांगतो की दगड हटवून जमीन तयार करणारे, बी पेरणारे आणि धान्य उगवणारे हात समुदायाचे आहेत, तरी खळ्यातील उत्पादन महाजन घेऊन जातो. श्रम आणि मालकी यांच्यातील ही दरीच आर्थिक शोषणाचे मूलभूत व्याकरण ठरते."[5]

या गीतात विस्थापनापूर्वीची अदृश्य बेदखली पकडली आहे. व्यक्ती गावात राहते, पण उत्पादनावर तिचा हक्क उरत नाही, जंगल जवळ असते, पण प्रवेश निषिद्ध होतो, कारखाना परिसरात असतो, पण रोजगार बाहेरच्यांना मिळतो. म्हणजे भौतिक स्थलांतर घडण्याआधीच अधिकारांचे विस्थापन सुरू झालेले असते. झारखंड राज्यनिर्मितीची आकांक्षा कथेला राजकीय परिमाण देते. स्वतंत्र प्रशासकीय सीमा झाल्याने शोषण आपोआप संपेल, या विश्वासाची कादंबरी चिकित्सा करते. सत्ता स्थानिक झाली तरी संसाधनांचे निर्णय समुदायापासून दूर राहिले, तर नव्या राज्यात जुन्याच बेदखलीची पुनरावृत्ती होऊ शकते.

शोषणाचे समान सूत्र आणि वेगवेगळे चेहरे:

तुलनेत 'वाडा'तील सत्ता वैयक्तिक व प्रत्यक्ष आहे. पाटलाचे घर, त्याची भाषा, मारहाण आणि लैंगिक हिंसा सहज ओळखता येते. 'पाँव तले की दूब'मध्ये सत्ता संस्थात्मक व विखुरलेली आहे. कंपनी जमीन घेते, अधिकारी कागद नियंत्रित करतात, ठेकेदार रोजगाराचे आश्वासन देतात, महाजन कर्ज वाढवतो आणि राजकारण असंतोषाला घोषणांत अडकवते. त्यामुळे विरोधक एक नसून परस्परांना संरक्षण देणारी यंत्रणा असते.

मनीष कुमार गुप्ता यांच्या विवेचनानुसार, "खनिजसंपन्न भूमीचे रहिवासी असूनही आदिवासी विकासाच्या लाभापासून वंचित राहतात. कारखाने, प्रदूषण, चुकीची धोरणे आणि विस्थापन यांच्या संयुक्त परिणामामुळे त्यांचा भूभाग संपत्ती निर्माण करतो, परंतु त्या संपत्तीचे सामाजिक रूपांतर स्थानिक कल्याणात होत नाही."[6] दोन्ही कादंबऱ्या शोषणाचे सांस्कृतिक परिमाणही दाखवतात. आंधांची बोली 'असभ्य' म्हणून हिणवणे किंवा झारखंडातील सामुदायिक उत्सवांना मागासलेपणाचे चिन्ह मानणे हे

सांस्कृतिक सत्ता गाजवण्याचे प्रकार आहेत. दुसरीकडे लेखक समुदायातील अंधश्रद्धा, मद्याधीनता किंवा अंतर्गत भेदांवर टीका करतात. महत्त्वाचे म्हणजे ही टीका सुधारणा घडवणारी आहे, ती विकासाच्या नावाखाली संस्कृती नष्ट करण्याचे समर्थन करत नाही.

'दिकू' ही संज्ञा येथे प्रत्येक बाहेरच्या व्यक्तीचा जैविक शत्रू ठरवत नाही. सुदीप्तची सहवेदना दाखवते की संघर्षाचा आधार वंश नसून संसाधनांवरील अन्यायकारक नियंत्रण आहे. त्यामुळे संभाव्य मैत्रीचे निकष स्पष्ट होतात समुदायाचे नेतृत्व मान्य करणे, हिशेब उघडा ठेवणे आणि लाभाचे समतोल वाटप करणे.

विस्थापन - जागेचे, उपजीविकेचे आणि स्मृतीचे:

'वाडा'मध्ये मोठ्या धरणामुळे किंवा कारखान्यामुळे होणारी समूहहकालपट्टी मध्यवर्ती नाही. तरी कर्ज, मजुरी आणि पाटीलशाहीमुळे आंध स्वतःच्या वस्तीमध्येच परके होतात. त्यांच्या श्रमावर दुसऱ्याचा अधिकार असल्यामुळे 'घरात राहूनही बेघर' अशी स्थिती निर्माण होते. 'पाँव तले की दूब'मध्ये कारखाना, खनन, प्रदूषण आणि जंगलावरील निर्बंध भौतिक विस्थापन अधिक स्पष्ट करतात. ही दोन रूपे एकत्र वाचल्यास विस्थापनाची व्यापक संकल्पना तयार होते. "झाक्सा समितीच्या निरीक्षणांचा आशय असा आहे की विकासप्रकल्पांमुळे होणाऱ्या विस्थापनात आदिवासींचे प्रमाण त्यांच्या लोकसंख्येच्या वाट्यापेक्षा असमानरीत्या अधिक आहे. जमीन गमावण्याबरोबर सामुदायिक संसाधने, सामाजिक जाळे, सांस्कृतिक स्थळे आणि परंपरागत उपजीविका हरवल्याने पुनर्वसन केवळ रोख भरपाईने पूर्ण होत नाही."[7]

या पार्श्वभूमीवर कादंबऱ्यांतील प्रसंग अपवादात्मक राहत नाहीत. ते राष्ट्रीय विकासाच्या संरचनात्मक प्रश्नाशी जोडले जातात. गाव, जंगल आणि नदी यांचे मूल्य बाजारभावाने मोजता येत नाही, कारण त्या जागांमध्ये पूर्वजांची स्मृती, देवस्थाने, ज्ञानपद्धती आणि परस्परावलंबी श्रमव्यवस्था गुंतलेली असते. म्हणून पुनर्वसनाचा केंद्रबिंदू घराची जागा नसून जीवनपद्धतीची सातत्यता असावी.

भरपाईच्या प्रक्रियेत वैयक्तिक सातबारा हाच मालकीचा एकमेव पुरावा धरल्यास सामुदायिक जंगल, चराई, पाणवठे आणि स्त्रियांचे वापराधिकार अदृश्य होतात. म्हणून नुकसानमापनात दस्तऐवजी मालकीबरोबर प्रत्यक्ष वापर, ऋतुनिष्ठ उपजीविका आणि सांस्कृतिक अवलंबित्वाची नोंद आवश्यक ठरते. वॉल्टर फर्नांडिस यांच्या अभ्यासाचा गाभा असा की "विकासामुळे विस्थापित झालेल्यांची अधिकृत नोंद अपुरी राहते आणि पुनर्वसन बहुधा भौतिक मालमत्तेच्या नुकसानापुरते मर्यादित असते. सामूहिक मालकी, वनाधारित अर्थव्यवस्था आणि सांस्कृतिक संबंधांची किंमत न मोजल्यामुळे आदिवासींचे दारिद्र्य पुढील पिढ्यांतही टिकते."[8]

अस्तित्वसंघर्ष आणि प्रतिकाराची रूपे:

बाज्याचा प्रतिकार थेट, देहधारी आणि सूडाच्या सीमेवर जाणारा आहे. तो अन्यायाला नाव देतो, पाटलाच्या दहशतीला आव्हान देतो आणि समुदायातील आत्महीनतेवर प्रहार करतो. त्याचा मार्ग हिंसक परिणतीकडे जात असला तरी त्यामागील नैतिक प्रश्न अटळ आहे कायदा शोषकाच्या बाजूने उभा राहिल्यास पीडिताने न्याय कुठे मागावा? 'पाँव तले की दूब'मध्ये प्रतिकार सभा, भाषण, लेखन, संघटन, झारखंड आंदोलन आणि फिलिपच्या संतापातून व्यक्त होतो.

"फिलिपचा प्रश्न विकासाच्या लेखावहीला उलटे वाचायला लावतो: प्रदेश शासनाला मोठे उत्पन्न देतो, तरी स्थानिकांच्या अंगावर पूर्ण कपडा, पोटात अन्न आणि उपचारासाठी औषध नाही. या विरोधाभासामुळे संसाधनसमृद्धी व मानवी दारिद्र्य एकाच भूभागात कसे निर्माण होतात, हे उघड होते."[9] सुदीप्त आणि बाज्या यांची तुलना विशेष अर्थपूर्ण आहे. बाज्या समुदायाच्या आतून आलेला असून त्याची भाषा सामूहिक

अपमानातून घडते. सुदीप्त बाहेरचा सहप्रवासी आहे, त्याची वैचारिकता व्यापक असली तरी सामाजिक मुळे कमकुवत आहेत. बाज्याची कृती समुदायाला धक्का देते, सुदीप्तची डायरी व विचार प्रश्न देतात. दोघांचे अपयश दाखवते की व्यक्तीचे धैर्य आवश्यक असले तरी टिकाऊ बदलासाठी ग्रामसभा, कायदेशीर हक्क, स्त्रियांचा सहभाग आणि पारदर्शक संस्था अपरिहार्य आहेत.

प्रतिकार टिकवण्यासाठी स्मृतीचे संघटनही गरजेचे आहे. अत्याचारांची सामूहिक नोंद, स्थानिक भाषेतील कायदेविषयक शिक्षण आणि स्त्रीने मांडलेला दैनंदिन अनुभव आंदोलनाला घोषणेपलीकडे नेतात. अन्यथा नेतृत्व एकाकी होते, संताप हिंसेत बदलतो आणि व्यवस्था संघर्षाला गुन्हा म्हणून वेगळे पाडते.

भाषा, स्त्रीअनुभव आणि सांस्कृतिक अस्मिता:

'वाडा'ची आंध बोली हा केवळ शैलीविशेष नाही, ती अनुभवाचा ज्ञानस्रोत आहे. शिवी, म्हण, संबोधन, लोकविश्वास आणि मौखिक लय यांतून सामाजिक अंतर व भावनिक तीव्रता व्यक्त होते. 'पाँव तले की दूब'मध्ये हिंदी कथनासोबत आदिवासी गीत, स्थानिक शब्द आणि मिथक येतात. या भाषिक मिश्रणामुळे प्रमाणभाषेच्या केंद्राला प्रदेशाची स्मृती आव्हान देते. अस्तित्वसंघर्ष म्हणजे स्वतःच्या नावांनी जगाला संबोधण्याचा अधिकारही होय.

स्त्रीअनुभवाच्या बाबतीत 'वाडा' अधिक थेट जखम दाखवते, राधीवरची हिंसा कर्ज, जात आणि लिंग यांच्या संयुक्त सत्तेचे दर्शन घडवते. 'पाँव तले की दूब'मध्ये स्त्रियांची श्रमगीते, दारिद्य, डायनप्रथा आणि विस्थापनाचे दैनंदिन ओझे दिसते, मात्र कथानकात त्यांचा स्वतंत्र राजकीय आवाज तुलनेने कमी आहे. ही मर्यादा नोंदवणे आवश्यक आहे, कारण जमीन गमावल्यावर पाणी, इंधन, अन्न आणि काळजीकामाचा वाढलेला भार मुख्यतः स्त्रीवर पडतो. "कादंबरीतील सांस्कृतिक संघर्ष दोन स्थिर संस्कृतींची लढाई नसून बाजारकेंद्री विकासाने जाणीवपूर्वक परस्परविरोधी केलेल्या जगांचा परिणाम आहे. आदिवासींची सहजीविता आणि आधुनिक व्यवस्थेची तांत्रिक क्षमता परस्परपूरक होऊ शकतात, परंतु सत्ता व नफा संवादाची शक्यता सतत कमकुवत करतात."[10]

कलात्मक सामर्थ्य, मर्यादा आणि समकालीन अर्थ:

'वाडा'चे सामर्थ्य तिच्या अनुभवसिद्ध बोलीत, केंद्रित संघर्षात आणि वाड्याच्या प्रभावी प्रतीकात आहे. कथानकातील स्पष्ट शोषक–शोषित विभागणी नैतिक तीव्रता निर्माण करते, मात्र काही पात्रांचे मानसविश्व अधिक विस्तारले असते तर संघर्षातील अंतर्विरोध अधिक गुंतागुंतीने उलगडले असते. 'पाँव तले की दूब'मध्ये डायरी, पत्र, संवाद, गीत आणि राजकीय भाष्य यांच्या मिश्रणातून औद्योगिक प्रदेशाचा विस्तृत पट उभा राहतो. कधी लेखकाचा विचार पात्रांच्या स्वाभाविक आवाजावर वरचढ ठरतो, ही त्याची चिकित्सक मर्यादा आहे.

तरी दोन्ही कादंबऱ्यांची आजची प्रासंगिकता मोठी आहे. खनन, औद्योगिक प्रकल्प, वनहक्क आणि ग्रामीण स्थलांतराच्या चर्चेत त्या 'विकास कोणासाठी?' हा प्रश्न विचारतात. उत्तर विकासविरोधात नाही, ते न्यायपूर्ण विकासात आहे. पूर्वसंमती, ग्रामसभेचा वास्तविक अधिकार, सामुदायिक संसाधनांची कायदेशीर नोंद, स्त्रीच्या संयुक्त मालकीचा स्वीकार, स्थानिक भाषेतील माहिती, दीर्घकालीन उपजीविका आणि सांस्कृतिक परिणाममापन या बाबींविना भरपाई अपुरी ठरते.

तौलनिक वाचनाचा अंतिम अर्थ असा की 'वाडा' स्थानिक पाटीलशाहीतील शोषणाची सूक्ष्म शरीररचना देते, तर 'पाँव तले की दूब' त्याच शोषणाचे आधुनिक संस्थात्मक आणि औद्योगिक रूप उघड करते. पहिली कादंबरी भयभंगातून प्रतिकाराची ठिणगी दाखवते, दुसरी संघटन, विचार आणि आंदोलनाच्या

विघटनाचा प्रश्न उपस्थित करते. दोन्ही मिळून सांगतात की आदिवासी अस्तित्वाचे रक्षण दयेने नव्हे, तर जमीन, संसाधने, भाषा आणि निर्णयप्रक्रियेवरील हक्क मान्य केल्यानेच शक्य आहे.

निष्कर्ष:

'वाडा' आणि 'पाँव तले की दूब' यांचा तौलनिक अभ्यास आदिवासी शोषणाची ऐतिहासिक सातत्यता आणि बदलते संस्थात्मक रूप स्पष्ट करतो. 'वाडा'मध्ये पाटील, सावकार, कर्ज आणि लैंगिक हिंसा यांद्वारे आंध समाजाला अधीन ठेवले जाते, 'पाँव तले की दूब'मध्ये उद्योग, ठेकेदारी, प्रशासन, प्रदूषण आणि राजकीय घोषणांच्या जाळ्यात आदिवासींची जमीन व उपजीविका निसटते. बाज्या अन्यायाविरुद्ध अंतर्गत स्वाभिमान जागवतो, तर सुदीप्त आणि फिलिप विकासाच्या विषमतेला सार्वजनिक प्रश्न बनवतात. दोन्ही कादंबऱ्या पीडित समुदायाचे रोमँटीकरण न करता अंतर्गत रूढी, भेद आणि नेतृत्वाच्या मर्यादांचीही चिकित्सा करतात. विस्थापनाचा अर्थ केवळ जागा बदलणे नसून श्रमाचे फळ, सांस्कृतिक स्मृती, भाषा आणि निर्णयाधिकार गमावणे आहे. म्हणून न्याय्य विकासासाठी ग्रामसभेची पूर्वसंमती, सामुदायिक मालकी, स्त्रियांचा स्वतंत्र सहभाग, स्थानिक भाषेतील पारदर्शक माहिती आणि दीर्घकालीन उपजीविका आवश्यक आहेत. या कादंबऱ्या विकासविरोधी नसून मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि पर्यावरणीय न्यायावर आधारलेल्या पर्यायी विकासाच्या समर्थक ठरतात. त्यांचे साहित्यिक महत्त्व संघर्षाला आवाज देण्यात आणि लोकशाहीला तिच्या अपूर्ण आश्वासनांची जाणीव करून देण्यात आहे. यामुळे त्यांचा आशय आजही जिवंत आणि मार्गदर्शक वाटतो.

संदर्भ ग्रंथ:

1. सरकुंडे माधव, वाडा, देवयानी प्रकाशन, यवतमाळ, 1996, पृ. क्र. 14.
2. खुपसे एस. पी., 'वाडा आंध जमातीच्या जीवनसंघर्षाची कादंबरी : एक चिंतन.' लक्ष्मी बुक पब्लिकेशन, सोलापूर, 2018, पृ. क्र. 02.
3. उनि, पृ. क्र. 03.
4. संजीव, पाँव तले की दूब, वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर, 2013, पृ. क्र. 121.
5. तत्रैव, पृ. क्र. 53.
6. गुप्ता मनीष कुमार, 'आदिवासी समाज को चरितार्थ करता 'पाँव तले की दूब',' सेतु प्रकाशन, पिट्सबर्ग, 2019, पृ. क्र. 22
7. Xaxa Virginius (Chairperson). Report of the High-Level Committee on Socio-Economic, Health and Educational Status of Tribal Communities of India. Ministry of Tribal Affairs, Government of India, New Delhi, 2017, Page No. 258.
8. Fernandes Walter, 'Development-Induced Displacement in India.' The Fletcher Forum of World Affairs, The Fletcher School, Medford, 2023, Page No. 86.
9. उनि, पाँव तले की दूब, पृ. क्र. 93.
10. तत्रैव, पृ. क्र. 44.